

УДК 9+347.1 (477.5) «1860/1889»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.5.292>

Назар Котельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МИРОВИХ СУДІВ (60–80-І РР. ХІХ СТ.)

Анотація. У статті досліджується діяльність земських лібералів Північного Лівобережжя у сфері забезпечення функціонування системи мирових судів на етапі 60–80 рр. ХІХ ст. На основі аналізу широкого комплексу історичних джерел, частина з яких вперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, автор прийшов до висновку про те, що юридична діяльність представників опозиційної аристократичної фронди північної України була проявом громадського подвизництва, яке відповідало параметрам соціальної програми земського ліберального руху у 60–80 рр. ХІХ ст. Історичні джерела переконливо свідчать, що ліберальні земці систематично та наполегливо піклувались про організацію, розвиток і поступ системи мирових судів у провінції. Правнича діяльність представників земського лібералізму регіону стала невід'ємною складовою соціально-політичної доктрини досліджуваної течії у визвольному русі Російської імперії, головна мета якої полягала у побудові на практиці громадянського суспільства та демократичного, правового ладу у державі Романових.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, мирові судові інституції, земська ліберальна партія, листування

Вступ. Як відомо, епоха Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії продукувала цілий комплекс доленосних для країни модерних трансформацій, серед яких яскраво вирізнялась широкомасштабна судова реформа 1864 р. Західні дослідники вказують, що реформаційні перетворення правової системи була найбільш новаторськими, ефективними, технічно успішними й ефективними з усіх проведених імператором Олександром ІІ. Створення мережі мирових судів, впровадження принципів публічності, гласності, змагальності сторін у судових процесах і процедурах; поява інститутів з'їздів мирових суддів, нотаріату, адвокатури, суду присяжних у містах; поява можливості апеляцій і касацій, стимулювали формування якісно нової та відносно незалежної гілки влади у державі¹. Внаслідок того, що відбулося чітке розмежування судової та адміністративної влади у країні, виникла гостра необхідність у відборі якісного суддівського корпусу, штату професійних правників і допоміжного юридичного персоналу. Оскільки у Російській імперії виборні земські установи були репрезентативними органами місцевого самоврядування у провінції, то саме їм і віддали повноваження виборних процедур і процесів щодо формування та забезпечення мирових судових інституцій.

* Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Української академії наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая (Чернігів, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>; e-mail: subton7@gmail.com

¹ Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России. Великие реформы (1856–1874). Москва: Наука, 1993. С. 301–317.

Стан наукової розробки проблеми. Серед багатьох складових соціальної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) маловідомим і майже недослідженим є питання юридичної діяльності репрезентантів опозиційної аристократичної фронди регіону. Незважаючи на те, що Н.А. Котельницькому вдалося розпочати вивчення цієї тематики², все ж вказана проблематика залишається незаповненою «лакуною» української історичної науки. Відтак, використовуючи маловідомі та малодосліджені історичні джерела, значна частина яких вперше запроваджуються до наукового обігу, спробуємо висвітлити головні напрями роботи представників опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Ліберальні земці північної України з перших каденцій свого перебування у земських органах систематично піклувались про організацію, розвиток і поступ системи мирових судів у провінції. Так, наприклад, вже 24 вересня 1868 р., на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання, член земської опозиції – Н. Волк-Карачевський відзначив, що при наявності будь-яких фактів порушення прав інститутів сільського та волосного управління з боку представників правоохоронних органів, наприклад – станових приставів, це в обов'язковому порядку повинно ставати предметом для оскарження у вищих за ієрархією установах. Лідер опозиційної аристократичної фронди краю І. Петрункевич у своїй промові оприлюднив вимогу про невідкладне збільшення фінансового забезпечення мирових судових установ. Мінімально допустимим розміром службового окладу дільничного судді ліберали вважали суму не меншу ніж 2 000 руб., а для службовців апарату установи – не менше ніж 600 руб. Жорстка полеміка по цьому питанню стала причиною першого публічного конфлікту у повітових земських інституціях регіону між опозиціонерами та представниками провладного, консервативно-реакційного політикуму³. У листопаді 1868 р. Борзнянське повітове земство обрало керманіча земської ліберальної партії північної України – І. Петрункевича суддею Плисківської ділянки Борзнянського судово-мирового округу, що, безперечно, додало емоційного забарвлення провінційному політичному протистоянню⁴.

9 грудня 1868 р. на засіданні надзвичайної сесії Борзнянського повітового земського зібрання представник земської опозиції – М. Імшенецький оприлюднив вагому ініціативу аристократичної фронди. Депутат запропонував підготувати й офіційно подати клопотання до верховної влади Російської імперії про необхідність надання допоміжному юридичному персоналу мирових судів прав і привілеїв державних службовців. На переконання оратора, цей крок допоміг би мировим судовим установам у пошуках відповідальних і порядних службовців, які будуть цінувати свій соціальний статус і зразково-показово виконувати свої

² Котельницький Н. Судова діяльність І.І. Петрункевича (1869-1879). *Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні*. Черкаси: СУЕМ, 2011. С. 18-20; Котельницький Н. Земський лібералізм північної України та питання юридичної допомоги населенню (60-80 рр. XIX ст.). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки* (Черкаси). 2019. Число 30, Випуск 14. С. 85-91.

³ Котельницький Н.А. Діяльність І.І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні (1868-1879). *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 250; Журнали очередного заседания Борзенского уездного земского собрания 1868 года. Чернигов: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. № 4. С. 49, 52-57.

⁴ Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага: Б. и., 1934. С. 49.

посадові обов'язки. Зібрання одногосно підтримало ініціативу лібералів та ухвалило підготувати і направити відповідне клопотання уряду країни⁵.

На наступному засіданні повітових земських зборів, 10 грудня, більшість членів земської ліберальної опозиції регіону були обрані службовцями системи мирового суду Борзнянського повіту. Зокрема, почесними мировими судьями стали: колезький секретар – Никодим Никодимович Волк-Карачевський, губернський секретар – Михайло Андрійович Імшенецький, колезький секретар – Григорій Никодимович Волк-Карачевський, губернський секретар – Василь Олексійович Савич⁶. Члени аристократичної фронди Північного Лівобережжя стали невід'ємною й органічною складовою частиною системи автономної судової влади у регіоні, у подальшому неодноразово переобирались на ці посади, що, без жодних сумнівів, сприяло практичній реалізації принципових програмних імперативів опозиційного руху та забезпеченню потреб населення регіону у правовій допомозі.

Зауважимо, що ідеологічні переконання опозиціонерів позначились на їх позиції під час подвижницької практичної діяльності на благо пересічного населення провінції. Скажімо, 20 вересня 1869 р. на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання було розглянуте питання про фінансування мирового суду у повіті. Під час обговорення кошторису виступили і представники опозиції. Н. Волк-Карачевський вказав на те, що посадовий оклад секретаря мирового суду необхідно підвищити, оскільки від документальної, стенографічної фіксації усього спектру діяльності судової інстанції залежить дуже багато. Не погоджуючись з ініціативами консерваторів, які натякали на те, що для секретаря підійде й варіант отримання доплат із залишків загального бюджету мирового суду, ліберал запропонував офіційно зафіксувати посадовий оклад для вказаної категорії службовців у сумі 600 руб. на рік. Повітові земські збори, після тривалих дискусій, ухвалили рішення про встановлення посадового окладу для секретаря мирового суду у розмірі 500 руб. на рік⁷.

Окремо, у контексті розгляду бюджету мирового суду у Борзнянському повіті, було обговорена проблема недосконалості імперського законодавства, яке, поряд з мировими судами, залишило функціонування і селянських, волосних судів. Очільник ліберальної партії І. Петрункевич у своєму виступі з цього приводу відзначив, що зазначений факт свідчить про суттєву помилку розробників судової реформи 1864 р., яка фактично нівелює священний демократичний принцип рівноправності доступу усіх страт суспільства до судової влади, зберігаючи на практиці існування рудиментів вираженого станового суспільства, коли селянська верства змушена звертатись до власних судів, які функціонують на території відповідної громади. При цьому, якщо представник селянського соціуму здійснить правопорушення на території іншої громади, то він вже буде відповідати у мировому суді. Така інституційна недоречність, на переконання І. Петрункевича, вказувала на недостатнє осмислення та практичну розробку законодавства. Лідер аристократичної опозиції запропонував земському зібранню офіційно звернутись до верховної влади

⁵ Журнали чрезвычайного заседания Борзенского уездного земского собрания 1868 года. Чернигов: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. № 1. С. 10.

⁶ Ibid. № 3. С. 44.

⁷ Журнали заседаний Борзенского уездного земского собрания 1869 года. Киев: Типография И. и А. Давиденко, 1869. № 1. С. 7-9.

Російської імперії з клопотанням про ліквідацію станових селянських судів і передачу усього комплексу юрисдикції щодо селянської верстви до інститутів мирового суду.

Великий подив і незгоду з правовими нормами викликав у І. Петрункевича факт відсутності у компетенціях і повноваженнях мирових судів питань, пов'язаних з активами власності і майна у провінції різних прошарків населення провінції. Політик вказав на те, що подібний виняток, згідно закону, було зроблено для Чернігівської та Полтавської губернії. Однак, в умовах панування системи дрібного землеволодіння на цих територіях, таке рішення було явно помилковим, адже при судових вирішеннях проблем із земельною власністю, загальна вартість необхідних технічних та юридичних процедур і процесів збільшується у 4-5 разів, що є катастрофою саме для репрезентантів селянської верстви, яка не має достатніх матеріальних ресурсів для вирішення цих питань. Керманіч ліберальної фронди запропонував вихід зі складного становища – ініціював розробку звернення Борзнянського повітового земства до уряду держави з приводу уніфікації судової системи у провінції, а саме створення єдиної судової інстанції для усіх соціальних станів у вигляді виборного мирового суду. Борзнянське повітове земство, у цілому погоджуючись з аргументацією та пропозиціями І. Петрункевича, постановило: обрати спеціальну комісію, яка розробить відповідні клопотання до установ центральної влади. До комісії були обрані представники ліберальної партії – М. Імшенецький, Н. Волк-Карачевський, І. Петрункевич⁸.

26 листопада 1869 р., на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання розглядалась доповідь губернської земської управи щодо фінансування земськими інституціями регіону спеціальних приміщень для утримання заарештованих за ухвалами та вироками інститутів мирового суду. У своєму виступі з цього приводу очільник прогресистів І. Петрункевич зазначив, що облаштування та забезпечення закладів пенітенціарної системи не є безпосередньою компетенцією земських установ. Втім, оскільки органи мирового суду є системоутворюючою частиною виборної системи місцевого самоврядування у державі, очільник лібералів вказав на те, що принципово необхідно розмежувати напрямки відповідальності між гілками влади щодо організації роботи закладів – місць відбування покарань для засуджених: інститути державної влади зобов'язані опікуватись в'язницями судових установ центрального підпорядкування, земські ж установи повинні піклуватись про тюрми для регіональних, мирових судових органів⁹.

21 вересня 1870 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової земської управи про факт зобов'язання Міністерством юстиції Російської імперії земських інституцій про підписку на отримання «Правительственного вестника», як офіційної збірки публікацій законодавчих актів для потреб установ мирового суду. Оскільки більшість персонального складу повітової земської управи склали представники ліберальної партії, рекомендації та проект ухвали органу був відповідним: у зв'язку з тим, що увесь комплекс законодавства щодо мирових судових інституцій регулярно, систематично й у повному обсязі друкується у додатку до столичної газети «Сенатские ведомости», яка у повному комплекті отримується інститутами мирового суду, і

⁸ Ibid. С. 11-13.

⁹ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Типография губернской земской управы, 1870. № 3. С. 41.

жоден з інструктивних актів державної влади не вимагає обов'язкової виписки «Правительственного вестника» як для дільничних мирових суддів, так і для апеляційного органу – з'їзду мирових суддів, повідомити як Міністерству юстиції, так і Борзнянський з'їзд судово-мирового округу про те, що Борзнянське повітове земство, як установа місцевого самоврядування, вважає зайвим актом асигнування коштів з бюджету на поштову підписку дублюючого видання імперського законодавства.

Більше того, за жорстким наполяганням ліберальної фракції, Борзнянські повітові земські збори постановили: 1. на виконання ініціативи М. Імшенецького (грудень 1868 р.) про збільшення фінансування установ мирового суду у повіті, затвердити загальний зведений кошторис Борзнянського судово-мирового округу у сумі 8 985 рублів; 2. попри неухвагу центральної вертикалі влади до клопотання Борзнянського повітового земства про надання прав держаних службовців мировим суддям, продовжувати наполегливо добиватись вказаного статусу для працівників провінційних судових інстанцій; 3. повністю погодитись з висновками доповіді та звіту Борзнянської повітової земської управи про необхідність повної ліквідації невідповідної вимогам часу інституції – волосних судів, почати процес їх ліквідації й одночасно передати юрисдикцію у справах активів майна та нерухомої власності у провінції до сфери компетенції мирових судових інститутів¹⁰.

Як бачимо, члени опозиційної ліберальної фронди краю, як представники регіональної судової гілки влади, принципово наполягали на розмежуванні ієрархії підпорядкування та юрисдикції між урядовими інституціями й установами місцевого самоврядування, зокрема земськими органами, що, у недалекому майбутньому, з подачі російського абсолютизму, призведе до масових звинувачень ліберальних земців в узурпації влади на регіональному рівні з метою антидержавної, революційної діяльності.

У ході подальшої практичної роботи, земські ліберали продовжили політику всебічного захисту прав, свобод та інтересів органів мирового суду. Наприклад, 8 березня 1873 р., на засіданні надзвичайної сесії Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута проблема та відповідне клопотання Борзнянського судово-мирового округу в особі повітового з'їзду мирових суддів на чолі з лідером земської опозиції І. Петрункевичем про недостатній рівень фінансово-економічного забезпечення життєдіяльності та функціонування інститутів мирового суду. Колегіальний орган мирового суду вказував на те, що судові дільниці у волостях і селах потребують подальшого удосконалення організації функціонування, оскільки усі без винятку судові засідання, згідно священного демократичного принципу гласності процесів і процедур, відбуваються у відкритому, публічному режимі, за безпосередньої участі усіх, хто бажає бути присутнім. Відповідно, є потреба у розширенні приміщень для комфорту громадськості, їх обладнання сучасними меблями, канцелярськими приладами тощо. Крім того, мирові суди потребують системного формування юридичних бібліотек, які б передавались у користування наступним обраним суддям і які б мали у фондах необхідний комплекс правничої літератури, потрібної для належного науково-методологічного забезпечення судочинства у провінції. Борзнянською повітовою земською управою, у відповідь на звернення колегіального органу, була озвучена пропозиція про збільшення службових гонорарів

¹⁰ Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года. Чернигов: Земская типография, 1871. № 1. С. 7-8.

мирових суддів до 1 800 рублів на рік. Зважаючи на те, що ініціатива стосувалась однієї окремо взятої категорії виборних службовців місцевого самоврядування, було вирішено провести голосування у таємному режимі. На жаль, у силу наявності консервативної більшості у зібранні, повітові земські збори на цьому етапі висловились проти збільшення посадових окладів мирових суддів¹¹.

На засіданні земських зборів 9 березня представник лібералів Н. Волк-Карачевський звернув увагу депутатського корпусу на відсутність автономного, винятково земського спеціалізованого приміщення для утримання заарештованих за вироками мирових судових інстанцій. З метою уникнення залежності від впливу губернської влади, гласний запропонував повітовому земству знайти найбільш оптимальну будівлю для цих потреб, викупити її у винятково земську власність і провести комплекс усіх необхідних ремонтних робіт у приміщеннях. Придбати вказану одиницю інфраструктури можна за рахунок фінансових надходжень, які надає функціонування особливого шкільного фонду Борзнянського повіту – видатного досягнення земської опозиційної ліберальної фронди краю та штрафних виплат, які акумулюються за вироками мирових судів. Повітове земське зібрання одностайно підтримало ініціативу й ухвалило відповідну постанову¹².

26 вересня 1874 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової земської управи щодо забезпечення функціонування мирових судових інститутів у повіті. І. Петрункевич знову наполегливо вимагав збільшити фінансування суддів до 1 800 руб. на рік. Оскільки земські ліберали виграли вибори та склали більшість депутатського корпусу, повітові збори абсолютною більшістю голосів ухвалили: з 1 жовтня 1874 р. збільшити посадовий оклад мирових суддів Борзнянського судово-мирового округу до 1 800 руб. на рік; джерелом коштів призначити невикористані залишки бюджетних коштів Борзнянського земства у сумі 300 руб.¹³ 30 вересня 1874 р. Борзнянське повітове земство таємним голосуванням обрало лідера земської ліберальної партії І. Петрункевича на посаду дільничного мирового судді Борзнянського судово-мирового округу¹⁴.

На наш погляд, системне піклування земських лібералів про інститути мирового суду мало виконати два основних завдання – забезпечення автономного функціонування судових установ у провінції та збільшення фінансових спроможностей самих ліберальних земців, які, являючись дрібними та середніми землевласниками, розуміючи безперспективність аграрного сектору виробництва у силу недолугої економічної політики уряду Російської імперії, по суті відмовились від опори на свої активи земельної власності та зробили ставку на службу в інституціях місцевого самоврядування, як головного джерела забезпечення своєї життєдіяльності та місця власної суспільно-політичної реалізації, у тому числі – у мирових судах, яка давала стабільний фундамент для розвитку їх перспектив у модернізованій країні.

¹¹ Журнали заседаний чрезвычайного Борзенского уездного земского собрания 1873 года. Чернигов: Земская типография, 1873. № 1. С. 8-12.

¹² Ibid. № 2. С. 21.

¹³ Журнали заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1874 года. Чернигов: Земская типография, 1874. № 2. С. 17.

¹⁴ Ibid. № 6. С. 46.

8 жовтня 1877 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, було розглянуто питання затвердження бюджету функціонування установ мирового суду у повіті. З промовою по цій проблемі виступив очільник ліберальної партії краю І. Петрункевич, який у черговий раз був обраний не тільки дільничним мировим суддею, а й головою з'їзду мирових суддів Борзнянського повіту. Політик і функціонер місцевого самоврядування у своєму виступі зазначив, що канцелярії як дільничних судів, так і самого колегіального органу потребують подальшого збільшення фінансування, оскільки, з одного боку, суттєво збільшилась кількість судових засідань, а з іншого – уряд Російської імперії підвищив суми фіскальних зборів і мит для суб'єктів судових процесів. Відтак, він буде наполягати на збільшенні видатків з кошторису Борзнянського повітового земства на потреби органів мирового суду. Повітові збори більшістю голосів ухвалили рішення про асигнування з бюджету земської інституції 180 руб. на рік для належного функціонування інститутів мирової юстиції у повіті¹⁵.

Поряд з практичною діяльністю ліберальних земців північної України по забезпеченню функціонування системи мирових судів, необхідно відзначити й участь представників опозиційної аристократичної фронди регіону у різних громадських об'єднаннях, які консолідували у своєму складі кращих правників того часу. Наприклад, мова йде про засноване у 1876–77 рр. Київське юридичне товариство, яке функціонувало при Київському Імператорському університеті імені Святого Володимира. Автору цих рядків вдалося знайти корпус епістолярних джерел, які яскраво підтверджують факти не тільки членства та широкомасштабного спілкування земських лібералів з керманічами згаданого товариства – В. Демченком та О. Кістяківським, а й регулярного наукового обміну та громадської комунікації між прогресивними діячами того часу. Вказаний документальний комплекс вперше запроваджується нами до наукового обігу.

Виявлений епістолярій дає підстави стверджувати, що опозиційні аристократи північної України почали комунікувати з майбутніми лідерами Київського юридичного товариства вже на початку 70-х рр. XIX ст. Зокрема, телеграма та лист О. Ліндфорса до О. Кістяківського, датовані січнем–березнем 1874 р. вказують на те, що приватне помешкання першого було місцем зустрічей і зібрань прогресивної громадськості Києва, у тому числі членів соціуму правників¹⁶.

Телеграми та листи до О. Кістяківського іншого представника земської опозиції краю – М. Константиновича, свідчать про факт вже регулярного спілкування між кореспондентами. Репрезентант ліберальної партії регіону познайомив відомого інтелектуала та мислителя з провідними прогресивними особистостями Північного Лівобережжя, у тому числі – соратниками по політичній партії. За допомогою засобів поштової комунікації відбувався гуманітарний обмін науковими досягненнями дослідницьких установ Чернігівської губернії, наприклад – виданнями Чернігівського губернського статистичного комітету. О. Кістяківський дуже цікавився збереженими архівами судових інституцій Сіверщини як джерелами з історії Магдебурзького права на

¹⁵ Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1877 года. Чернигов: Земская типография, 1878. № 3. С. 39.

¹⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). Фонд III. Інв. № 68833. Арк. 1-13в.; Інв. № 68834. Арк. 1-13в.

території українського Полісся, скажімо у Стародубському повіті, оскільки планував досліджувати це архіважливе та яскраве явище української історії і просив у М. Константиновича, як фахового історика, допомоги у реалізації цього наукового проекту.

Зі свого боку, М. Константинович просив у О. Кістяківського, як професора Київського університету, допомоги у справі продовження процесу здобуття вищої освіти як приватного слухача секретарем редакції ліберального мас-медіа північної України – «Земского сборника Черниговской губернии» – І. Шрагом, який вже у ті часи вважався «політично неблагонадійним», був виключений з Санкт-Петербурзького університету та знаходився під наглядом політичної поліції, але вже був відомий своїми юридичними здібностями. Кореспонденти обмінювались інформацією про головні суспільні події у Києві та Чернігові. Не обходилося і без прохань про протекцію: М. Константинович просив О. Кістяківського допомогти у працевлаштуванні у Києві, скажімо у ролі приватного домашнього учителя, тільки починаючого, але талановитого гуманітарія В.Шевельова¹⁷.

Потрібно відзначити й факт спілкування міського голови Чернігова та члена земської ліберальної партії північної України – В. Хижнякова з О. Кістяківським. Так, у листі від 7 червня 1878 р. В. Хижняков повідомляв професору про те, що він отримав від нього зразки програм опитування населення Чернігівської губернії. Член опозиційної аристократичної фронди вибачився перед знаним інтелектуалом, оскільки не мав можливостей особисто йому допомогти у науковій діяльності по причині великої завантаженості як громадськими справами, так і виконанням обов'язків «мера» Чернігова. Проте, відомий ліберал пообіцяв О. Кістяківському знайти серед прогресивного соціуму Чернігівської губернії добросовісних представників селянської спільноти та клерикального світу, які б змогли надати допомогу дослідникові у його пошуковій роботі.

У листі від 12 листопада 1880 р. «мер» Чернігова повідомляв, що він у ролі фахового історика вже працює над «Сводом постановлений Черниговской городской думы», що буде дуже корисним для майбутніх поколінь містян. В. Хижняков звернувся до професора О. Кістяківського за професійною, юридичною порадою. Справа полягала у тому, що опозиціонер брав участь у судовому процесі, який проходив у Київській судовій палаті у ролі обраного представника дворянської корпоративної спільноти. Судовий процес стосувався проблем використання та володіння земельними латифундіями, які мали незафіксоване належним чином розмежування у силу корупційних обгородок. Правова колізія, наявність очевидних маніпуляцій і спекуляцій між поміщиками-конкурентами під час розгляду справи по суті, безправність селянства та відсутність будь-якої визначеності, змусили В. Хижнякова звернутись до О. Кістяківського з метою отримання фахової консультації. Міський голова Чернігова, прочитавши спеціалізований підручник професора з права, не знайшов там потрібної йому інформації, а тому просив допомоги у цьому питанні, щоб на наступному судовому засіданні, визначившись зі своєю позицією та юридично її обґрунтувати¹⁸.

Окремий інтерес становить виявлений корпус листування між керманічами Київського юридичного товариства – В. Демченком та О. Кістяківським з членом земської

¹⁷ ІР НБУ. Фонд III. Інв. № 62730. Арк. 1; Інв. № 62731. Арк. 1; Інв. № 62732. Арк. 1-1зв.; Інв. № 62733. Арк. 1-1зв.; Інв. № 62734. Арк. 1-1зв.; Інв. № 62735. Арк. 1; Інв. № 62736. Арк. 1-1зв.

¹⁸ ІР НБУ. Фонд III. Інв. № 62899. Арк. 1-1зв.; Інв. № 62900. Арк. 1-2зв.

ліберальної партії регіону І.Шрагом. Вже перші листи І.Шрага до О.Кістяківського свідчать про те, що видатний дослідний історії права виконав прохання М. Константиновича про надання допомоги у справі продовження вищої освіти І. Шрагом: представник земського лібералізму став вільним слухачем юридичного факультету Імператорського Київського університету святого Володимира; підготував кваліфікаційну наукову роботу у вигляді дисертації, яка зацікавила професора О. Кістяківського і він, у ролі своєрідного «патрона», почав опікуватися науковими справами І. Шрага.

Так, у листі від 3 листопада 1876 р. І. Шраг щиро дякував О. Кістяківському за піклування про його скромні наукові доробки та повідомив, що з радістю приймає пропозицію професора опублікувати матеріали дисертації, які були присвячені волосним і селянським судам Володимирської та Московської губерній в елітарному науковому журналі того часу «Юридическом вестнике». Репрезентант земської опозиції вибачався перед О. Кістяківським за те, що не має можливості завітати до нього у Київ, адже катастрофічно зайнятий поточними діловими справами у Чернігові – як суто професійними, правничими, так і громадськими, в іпостасі депутата Чернігівського повітового земства, Чернігівської міської думи та виборчим процесом до Чернігівського губернського земства. У листі від 18 листопада 1876 р. І. Шраг згадав про обмін телеграмами між О. Кістяківським та О. Карпинським, ним і В. Хижняковим на честь традиційних щорічних зборів випускників Київського університету 9 листопада. І. Шраг відзначив, що професора з глибокою вдячністю згадують не лише його студенти, а й середовище громадських діячів, де до О. Кістяківського шанобливо ставляться та високо цінують. У листі від 20 березня 1877 р. І. Шраг знову просив пробачення, що не може приїхати до О. Кістяківського до Києва, оскільки вкрай завантажений службовими обов'язками у Чернігові. Втім, земський опозиціонер обіцяв, що як тільки у нього з'явиться вільний час, він виконає свою обіцянку дану професору та розпочне процес пошуку необхідних історичних джерел в архівних сховищах Чернігова для написання мислителем праць з історії права Лівобережної України¹⁹.

Лист І. Шрага до О. Кістяківського від 6 квітня 1877 р. проливає світло на предмет наукових прохань знаного інтелектуала. І. Шраг повідомляв, що він у цілому здійснив обстеження чернігівських архівосховищ з метою виявлення джерел з історії правотворчої діяльності інституцій міського самоврядування Чернігова – магістрату та міської думи. Однак, на превеликий жаль, він не може порадувати професора, оскільки більшість важливих пам'яток юриспруденції краю стала частиною фондів центральних, столичних архівів Російської імперії²⁰.

У своєму листі до першого керманича Київського юридичного товариства – В. Демченка від 8 лютого 1878 р., І. Шраг дякував голові професійної спілки за його обрання до складу дійсних членів товариства та надсилав йому свій перший фінансовий внесок у ролі повноправного пайовика організації²¹.

У листі до О. Кістяківського від 18 листопада 1879 р. І. Шраг повідомляв, що він з натхненням сприймає його обрання дійсним членом Київського юридичного товариства на

¹⁹ ІР НБУ. Фонд ІІІ. Інв. № 68412. Арк. 1-2.; Інв. № 68413. Арк. 1-2.; Інв. № 68414. Арк. 1-1зв.

²⁰ ІР НБУ. Фонд І. Інв. № 49892. Арк. 1-1зв.

²¹ ІР НБУ. Фонд 61. Інв. № 688. Арк. 1.

другу каденцію та дякує за визнання правничій спільноті. У наступному листі до інтелектуала від 1 грудня 1879 р. І. Шраг повідомляв, що він погоджується з пропозицією товариства сплачувати членські внески з нового – 1880 р., оскільки це буде вигідним і доречним кроком з точки зору логіки фінансових розрахунків у бюджеті організації. Додатково ліберальний земець просив професора дізнатись, скільки буде коштувати замовлення ним виготовлення усіх протоколів засідань згаданої правничої спільноти, оскільки він бажає мати у своєму архіві повний комплект журналів товариства як джерела з історії розвитку юридичної науки. В іншому листі до професора І. Шраг подякував Київському юридичному товариству за його обрання дійсним членом організації на третю каденцію й обіцяв, що він буде у міру своїх можливостей брати активну участь у діяльності професійного об'єднання²².

Зазначимо, що І. Шраг у своїх зверненнях до О. Кістяківського просив і надання професійних консультацій. Скажімо, у листах від 6 і 21 лютого, 20 листопада 1879 р., член опозиційної фронди просив Олександра Федоровича вислати йому авторський науковий реферат мислителя, який був оприлюднений на засіданні Київського юридичного товариства та стосувався проблем недійсності договорів, укладених між двома суб'єктами права, які втратили чинність у зв'язку з негативним втручанням і впливом третьої сторони й орієнтований примірник юридичних угод або контрактів, який О. Кістяківський вважає взірцевим. І. Шраг вказував, що реферат йому дуже потрібний з практичних міркувань, адже у його практиці є судові справи, складність яких полягає саме в існуванні згаданого правового аспекту²³.

О. Кістяківський та І. Шраг, як члени Київського юридичного товариства, займалися й популяризацією та розповсюдженням спеціалізованої правничої літератури, зокрема підручників. Так, у листі до О. Кістяківського від 10 квітня 1882 р., І. Шраг просив професора вислати або йому, або дуже відомій у Чернігові букіністичній крамниці М. Кранца декілька екземплярів його авторських посібників з юридичних дисциплін²⁴.

Як бачимо, вперше запроваджений нами до міжнародного наукового обігу корпус епістолярної спадщини членів земської ліберальної партії північної України яскраво засвідчує факт того, що представники опозиційної аристократичної фронди регіону брали активну участь й у функціонуванні професійних громадських об'єднань, мета яких полягала у популяризації правових знань і поступі юридичної науки.

28 жовтня 1878 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання була проведена процедура обрання дільничних і почесних мирових суддів Чернігівського судово-мирового округу. Головною проблемою став процес обрання мировим суддею представника радикальної опозиційної течії у визвольному русі у Російській імперії другої половини XIX ст., революційного народника з дворянським походженням Д. Лизогуба, який вже на той час знаходився під наглядом політичної поліції. Представник земської ліберальної партії регіону, знаний адвокат І. Шраг у своєму виступі наголосив на тому, що діюче законодавство про мирові суди жодним чином не забороняє участь у суддівських виборах претендентів, які знаходяться під поліцейським наглядом, а

²² ІР НБУ. Фонд І. Інв. № 49900. Арк. 1-2; Інв. № 49901. Арк. 1-Ізв.; Інв. № 49903. Арк. 1.

²³ ІР НБУ. Фонд І. Інв. № 49895. Арк. 1-2зв.; Інв. № 49896. Арк. 1-2.; Інв. № 49899. Арк. 1.

²⁴ ІР НБУ. Фонд І. Інв. № 49893. Арк. 1.

тому, відповідно, Д. Лизогуб має повне юридичне право балотуватись на посаду мирового судді повіту. Репрезентант революційного народництва, розуміючи політичні наслідки свого обрання на посаду дільничного мирового судді, відмовився від неї. На цьому ж засіданні відразу кілька членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя були обрані мировими судьями Чернігівського повіту: дільничним суддею був обраний В. Варзар, почесними судьями – В. Хижняков, М. Константинович, О. Карпинський²⁵.

Відзначимо, що подібна політична сміливість ліберальних земців щодо підтримки революціонерів-народників призведе до дуже серйозних наслідків у долі представників прогресивного нобілітету – їх будуть звинувачувати в антидержавній революційній діяльності, встановлять поліцейський нагляд, а інституції державної та регіональної влади, виявляючи яскраве упереджене ставлення, перестануть підтримувати та затверджувати земських лібералів на усіх виборних посадах у системі місцевого самоврядування регіону.

15 липня 1879р., на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського повітового земського зібрання, була проведена процедура обрання мирових суддів повіту. Не дивлячись на офіційні документальні протести чернігівського губернатора, який був незгодним з призначенням В. Варзара на посаду мирового судді, оскільки під час процедури виборів він отримав рівну кількість позитивних і негативних голосів, а земське зібрання, використовуючи законодавчі можливості, додало йому один позитивний голос від колегіальної інституції, більшістю голосів дільничним мировим суддею був обраний представник земської ліберальної партії – В. Варзар²⁶.

Дуже симптоматичною та показовою була реакція верховної влади Російської імперії на обрання В. Варзара мировим суддею Чернігівського повіту. У ході наукових пошуків нам вдалося знайти цікавий архівний документ під грифом «цілком таємно», який проливає світло на позицію російського абсолютизму на це питання та вперше запроваджується до наукового обігу. Так, 3 серпня 1879 р. з канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора, якому на той момент підпорядковувалась Чернігівська губернія, була направлена спеціальна записка на ім'я графа М. Лоріс-Мелікова, який у цей період фактично очолював вертикаль виконавчої влади у державі. Керманіч генерал-губернаторства доповідав про те, що Урядовий Сенат Російської імперії своїм наказом від 4 грудня 1878 р. визнав незаконним і протиправним обрання В. Варзара на посаду мирового судді у Чернігівському повітовому судово-мировому окрузі, оскільки, на переконання верховної інстанції, була порушена юридична процедура виборчого процесу. 20 червня 1879 р. постанова Урядового Сенату була направлена до канцелярії чернігівського губернатора.

Оскільки Чернігівське повітове земство принципово не погодилось з правовими аргументами інституту центральної бюрократії, влада почала використовувати політичні імперативи та ідеологеми забезпечення державної безпеки з метою усунення В. Варзара та його соратників по ліберальній партії з усіх вагомих посад у системі виборних органів

²⁵ Журнали заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1878 года. Чернигов: Земская типография, 1878. № 4. С. 148-149.

²⁶ Журнали заседаний чрезвычайного Черниговского уездного земского собрания 1879 года. Чернигов: Земская типография, 1879. № 1. С. 3-15.

місцевого самоврядування. Зокрема, 5 січня 1880 р. чернігівський губернатор надіслав на ім'я тимчасового Харківського генерал-губернатора лист, в якому повідомляв про те, що згідно розпорядження імператорської канцелярії, він направив два рапорти установам верховної влади, в яких доповів, що В. Варзар є політично неблагонадійною та небезпечною для державного устрою персоною. Чернігівський губернатор мотивував свою позицію тим, що у його розпорядженні є звіти секретних агентів регіональної влади та конфіденційні доповіді Чернігівського губернського жандармського управління. Аналіз цих документів, на переконання очільника губернії, свідчив про те, що В. Варзар є свідомим опозиціонером монархічної влади, а значить являє собою реальну загрозу національній безпеці країни, у тому числі – в особі III відділення імператорської канцелярії. Зважаючи на це, регіональний бюрократ просив генерал-губернатора вжити заходів, які б нейтралізували «негативний вплив» діяльності В. Варзара на життєдіяльність Чернігівської губернії²⁷. Додамо, що в атмосфері початку доби Контрреформ у країні ініціативи подібного ґатунку будуть реалізовуватись із системною методичністю.

14 жовтня 1879 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, був розглянутий кошторис функціонування мирових судових органів повіту. Оскільки голова з'їзду мирових суддів Борзнянського повіту І. Петрункевич на той момент вже знаходився в адміністративному засланні по політичним причинам, виконувач обов'язків колегіальної установи, ідеологічний соратник діяча, член ліберальної партії В. Савич доповів повітовим земським зборам про те, що виконуючим обов'язки мирового судді по дільниці І. Петрункевича призначено Ф. Риндовського, якому також доручено виконувати функцію повноправного члена з'їзду мирових суддів замість І. Петрукевича²⁸.

11 травня 1880 р., на засіданні надзвичайної сесії Борзнянського повітового земського зібрання, судову корпорацію мирового суду поповнив ще один опозиціонер Г. Волк-Карачевський. Більшістю голосів – 14 проти 6, представник прогресистів був обраний дільничним мировим суддею Борзнянського повітового судово-мирового округу. На цьому ж засіданні була розглянута доповідь повітової земської управи про вибори дільничного мирового судді. Управа зазначала, що у зв'язку зі смертю мирового судді В. Бока, на цю посаду був обраний І. Петрункевич. Однак, він був відправлений в адміністративне заслання і його обов'язки тимчасово виконував Ф. Риндовський. Оскільки ця посада є вакантною, управа просила зібрання обрати мирового суддю Плисківської дільниці Борзнянського повітового судово-мирового округу²⁹.

Як відомо, 21 жовтня 1880 р., на черговій сесії Городнянського повітового земства, член опозиційної аристократичної фронди регіону О. Ліндфорс публічно оприлюднив реформаційний проект про необхідність запровадження у мережі мирових судових установ краю постійно функціонуючої посади адвоката обвинувачених осіб. Соратник діяча по партії П. Червінський запропонував у перспективі розглянути питання ширше: ініціювати клопотання про потребу призначення на службу до установ мирового суду не одного, а

²⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1191. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 5–8зв.

²⁸ Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания 1879 года. Чернигов: Земская типография, 1880. № 7. С. 79.

²⁹ Журнали чрезвычайных собраний Борзенского земства 30 декабря 1879 года, 10 и 11 мая 1880 года. Конопот: Типография Ш.А. Левина, 1880. № 2. С. 46.

кількох фахових службовців-правників, які будуть виконувати функції не тільки власне судових захисників-адвокатів, а й постійних юридичних консультантів для селянської верстви у провінції. Оскільки, з одного боку, постановка проблеми була новою для повітового земства, а з другого – було необхідно шукати фінансові ресурси для реалізації амбітної, але вкрай потрібної новації у системі місцевого самоврядування, Городнянське повітове земське зібрання постановило: в якості експерименту впровадити посаду судового захисника-адвоката Городнянського повітового судово-мирового округу й асигнувати з земського бюджету на ці потреби 900 рублів³⁰.

На черговій сесії Борзнянського повітового земського зібрання 1880 р. було розглянуте питання про забезпечення поліцейських урядників коштами для орендування службового житла. Представник ліберальних земців, відомий адвокат В. Савич у своєму виступі прямо заявив, що подібні асигнування з земського кошторису будуть непродуктивними, оскільки жодної користі для місцевого самоврядування цей інститут не має, а відтак потрібно клопотати перед Урядом і верховною владою про його повну ліквідацію. Депутатський корпус підтримав пропозицію В. Савича і ухвалив: підготувати і направити Уряду клопотання про ліквідацію інституту поліцейських урядників як такого, що не виправдовує свого існування³¹. 29 жовтня 1880 р., за поданням члена ліберальної партії В. Савича, Борзнянське повітове земство затвердило бюджет системи мирових судів краю. Наприклад, з кошторису було асигновано 7 200 руб. для фінансування посадових окладів дільничних мирових суддів і 4 700 руб. для забезпечення посадових осіб, які допомагають виконувати рішення, прийняті мировими судами. Окреме фінансування отримав науково-методологічний апарат судово-мирових округів³².

Треба сказати, що незважаючи на системне піклування лібералів про збільшення ресурсів для утримання мирових судових інстанцій, мали місце і показові приклади їх гуманного філантропізму у цьому питанні. Наприклад, 30 жовтня 1880 р., на засіданні Борзнянських повітових зборів член ліберальної партії В. Савич подав зібранню письмову заяву про офіційну відмову від отримання службового гонорару дільничного мирового судді на період 1880-1883 рр. у сумі 300 руб. на рік³³.

31 жовтня 1880 р., на засіданні Борзнянського повітового земства ліберальний депутат В. Савич виступив з ініціативою про проведення генерального ремонту місць відбуття покарань і тимчасових приміщень для позбавлення волі у досудовому порядку злочинців і порушників законодавства. Повітові збори більшістю голосів підтримали пропозицію представника опозиції³⁴.

Зауважимо, що наприкінці 70-х рр. XIX ст., в умовах початку політичної розправи російського деспотизму над земською ліберальною опозицією Лівобережної України та вигнання представників фронди з усіх інституцій місцевого та корпоративного самоврядування, у прогресивних земців – мирових суддів регіону, з'явились фінансові та

³⁰ Журналы Городницкого очередного уездного земского собрания 1880 года. Могилев: Скоропечатня Ш. Фридланда, 1881. С. 50-58, 66-68.

³¹ Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1880 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 1881. № 4. С. 36-38.

³² Ibid. № 6. С. 69-70.

³³ Ibid. № 7. С. 79.

³⁴ Ibid. № 8. С. 98.

адміністративні проблеми. Так, скажімо, у своєму звіті за 1880 р. Борзнянська повітова земська управа повідомила повітове зібрання про те, що обраний земськими повітовими зборами мировим суддею Г. Волк-Карачевський не був затверджений на виборній посаді урядовими інстанціями³⁵. Керманіч аристократичної опозиційної фронди краю І. Петрункевич, відправлений без усілякого судового процесу у заслання до етнічно російських губерній імперії Романових, так і не зміг погасити свої борги перед фінансовими установами земських інститутів Чернігівської губернії. Зокрема, він мав офіційну заборгованість перед земським шкільним фондом у сумі 130 руб. під заклад свого посадового окладу дільничного мирового судді³⁶. На нашу думку, вказані факти підтверджують твердження про те, що навіть провідні члени опозиційної аристократичної фронди Лівобережної України не були представниками великого латифундального нобілітету країни, а відтак їх не можна відносити до панівних суспільних станів Російської імперії.

20 жовтня 1882 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, було розглянуто питання про затвердження бюджету з'їзду мирових суддів Борзнянського повітового судово-мирового округу. Від ліберальної партії з промовою по цьому питанню виступив депутат В. Савич. Він зазначив, що повіт має чотири судових дільниці, а єдиний працюючий поштовий кур'єр фізично не встигає виконувати свої службові обов'язки, оскільки великі територіальні відстані не дозволяють вчасно доставляти необхідні комплекси судової документації. Відповідно, судді змушені змінювати як час, так і географічні локації для проведення поточних засідань. Ускладнює ситуацію і той факт, що згідно з імперським законодавством акт юридичного вручення необхідних пакетів документації повинен бути засвідчений сільськими поліцейськими урядниками, що, безумовно, значно бюрократизує згадані процедури. Репрезентант опозиції запропонував або радикальним чином збільшити кількість поштових службовців мирового суду у повіті, або взагалі ліквідувати цю посаду і передати функції доставки юридичної документації сільським урядникам. Борзнянське повітове земство після обговорення питання постановило: не передавати функцій доставки юридичної документації сільським урядникам, оскільки мировий суд є виборною інституцією місцевого самоврядування; збільшити кількість поштових службовців мирового суду до 2-3 осіб та асигнувати з земського бюджету посадові оклади кожному у розмірі 400 руб. на рік³⁷.

Однак, вже на наступному засіданні Борзнянського повітового земства, 21 жовтня 1882 р. ухвалене рішення було скасоване. У результаті дискусій між членами депутатського корпусу зборів, за поданням В. Савича, зібрання прийшло висновку про те, що найбільш раціональним та оптимальним вирішенням зазначеного питання буде делегування повноважень поштової пересилки юридичної документації волосним правлінням у провінції, оскільки вони знаходяться найближче до населення³⁸.

³⁵ Отчет Борзенской уездной земской управы за 1880 год. Конотоп: Типография Ш. Левина, 1881. С. 9-10.

³⁶ Отчет Борзенской уездной земской управы за 1883 год. Нежин: Типография Е. Венгера, 1884. С. 65; Отчет Борзенской уездной земской управы за 1884 год. Нежин: Типография Е. Венгера, 1885. С. 53.

³⁷ Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1882 года. Нежин: Типография Е. Венгера, 1883. № 1. С. 8-9.

³⁸ Ibid. № 2. С. 11.

23 жовтня 1882 р., на засіданні Борзнянського повітового земства, В. Савич виступив з промовою, де констатував відсутність контрольно-наглядових функцій за бюджетними коштами мережі мирових судів у повіті, що провокує ймовірні корупційні зловживання. У контексті цього він запропонував доручити повітовій земській управі систематично здійснювати ревізію щодо усього комплексу фінансової документації органів мирового суду. Повітові збори більшістю голосів підтримали ініціативу В. Савича й ухвалили рішення про щорічне здійснення ревізійних процедур щодо фінансової документації установ мирової юстиції³⁹.

7 жовтня 1883 р., на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земського зібрання, було розглянуте питання про розширення приміщень для функціонування з'їзду мирових суддів Городнянського повітового судово-мирового округу. Керівні посадові особи колегіального органу запропонували віддати у розпорядження з'їзду частину будівлі повітового по військовим справам присутствія. Представник ліберальної партії О. Ліндфорс зауважив, що у разі, якщо дільничні та почесні мирові судді будуть мати бажання відкрити свої громадські приймальні у вказаній будівлі, то служителі Феміди повинні будуть на регулярній основі сплачувати видатки за оренду апартаментів у розмірі 100 руб. Городнянське повітове земство, після обговорення питання ухвалило: доручити повітовій земській управі разом з усіма зацікавленими сторонами розробити проект вирішення розглянутої проблеми і винести його на розгляд земських зборів⁴⁰.

Турбувалися ліберальні земці і про облаштування автономних приміщень мирових судів для звернень населення та практичного проведення засідань у провінції. Так, 10 вересня 1884 р., виступаючи з цього приводу на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земського зібрання, член опозиційної аристократичної фронди краю О. Ліндфорс зауважив, що земським інституціям потрібно визначитись: або брати за основу стаціонарні форми споруд, або пересувні конструкції, розташування яких буде залежати від місця дислокації кожного окремо взятого дільничного мирового судді. Ліберал наголосив на тому, що правосуддя – архіважлива річ державного життя та місцевого самоврядування, щоб ризикувати його інтересами. Регулярне та систематичне переміщення архівів мирових судових інстанцій може спровокувати суттєві проблеми як мінімум зі збереженням комплексів документації, а у найгіршому випадку – з їх фізичним існуванням. Тому найбільш оптимальним і раціональним кроком виглядає вибір стаціонарних споруд, де б зберігались як архіви, так і проводились усі необхідні судові процедури, засідання та процеси. Повітове земство, на переконання політика, як відповідальний інститут місцевого самоврядування, зобов'язане профінансувати зі свого бюджету усі необхідні транзакції, які забезпечать побудову та функціонування щонайменше чотирьох таких приміщень у волосних центрах Городнянського повіту. Повітові земські збори після обговорення питання ухвалили: у цілому підтримати пропозиції О. Ліндфорса та передати на остаточне вирішення цю проблему спеціальній комісії зібрання. До складу комісії були обрані два репрезентанти земської опозиції – П. Червінський та О. Ліндфорс⁴¹.

³⁹ Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания 1882 года... № 4. С. 44.

⁴⁰ Журнали очередного и чрезвычайного Городнического уездного земского собрания 1883 года. Гомель: Типография Ш. Фридланда, 1884. № 3. С. 53-53.

⁴¹ Журнали очередного Городнического уездного земского собрания 1884 года. Гомель: Типография Ш. Фридланда, 1884. № 1. С. 12-13.

Інший представник прогресистів Н. Волк-Карачевський, 29 жовтня 1884 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, виступив з аналогічними імперативами. Він зауважив, що розгляд судових справ у різних місцевостях і різних приміщеннях можна оцінювати як порушення відповідних процедур, адже згідно законодавства обрані дільничні та почесні мирові судді повинні служити населенню саме на тій території, де вони були обрані. Відтак, потрібно виправляти цю ситуацію. Повітові земські збори постановили: зобов'язати дільничних мирових суддів повіту визначитись з єдиним, відомим для усіх жителів краю місцем дислокації, прийому звернень, відвідувачів, усього комплексу документації та проведення судових засідань; звернутись з клопотанням до волосних правлінь про надання прав земським інституціям розмежовувати дільниці судово-мирових округів, призначати та затверджувати місця розташування громадських приймалень мирових суддів. На цьому ж засіданні на посади дільничних мирових суддів Городнянського повіту більшістю голосів були обрані представники земської опозиції краю: В. Савич і Г. Волк-Карачевський⁴².

24 жовтня 1885 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання був розглянутий проект бюджету Чернігівського повітового судово-мирового округу. Справа полягала у тому, що у контексті підготовленої урядом Російської імперії судово-адміністративної контрреформи, консервативно-реакційні сили земства, жодним чином не симпатизуючи виборним мировим судам, ініціювали збільшення судових мит і фіскальних зборів для системи мирової юстиції у державі, направивши до столиці відповідні клопотання, оскільки саме повітові земства обирали суддівський корпус і забезпечували функціонування цих установ. Члени опозиційної аристократичної фронди північної України принципово та категорично відкинули пропозиції опори верховної влади країни. З цього приводу виступили І. Шраг, В. Варзар, М. Константинович.

Відомий юрист І. Шраг у своїй промові наголосив на тому, що підвищення судових мит і зборів буде несправедливим кроком по відношенню до головної верстви населення – селянського стану. По-перше, фіскальний тягар на користь держави для селянства у мирових судах і так складає як мінімум 2%, у той час як в окружних судових інстанціях він складає 0,5%. По-друге, основним громадським контингентом по кількості позовів і справ мирових судів є селянство, тому збільшення його видатків на судові процеси, особливо при великій фінансовій змістовності суперечок, суттєво вдарить по бюджету селянської спільноти, що може призвести до радикального зменшення ступеня її доступу до правосуддя. Це, у свою чергу, призведе до відчуження селянського соціуму від вкрай важливого органу місцевого самоврядування, чого допустити не можна. Правник однозначно наполягав на неприпустимості реалізації подібних ініціатив.

В. Варзар підтримав політичного соратника, вказавши, що збільшення судових мит і зборів можливе лише для справ, у яких виносяться заочні рішення, вердикти та вироки. М. Константинович зауважив, що в якості компромісу можна обговорювати варіант із застосуванням прогресивного принципу у фінансуванні процедур: чим більше економічно заможні суб'єкти процесів, тим більше вони можуть сплатити судових мит і фіскальних зборів. Після емоційних дискусій, Чернігівське повітове земство, не прислухавшись до

⁴² Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания 1884 года и экстренной сессии 1885 года, с 25 по 29 февраля. Нежин: Типография Е. Венгера, 1885. № 6. С. 58-60.

раціональних аргументів земських лібералів, більшістю голосів постановило: підвищити мита та фіскальні збори для інстанцій Чернігівського повітового судово-мирового округу.

На цьому ж засіданні було розглянуто питання про збільшення видатків з бюджету на тимчасове утримання арештованих, згідно ухвал мирових судів. Представники земської опозиції В. Варзар і М. Константинович зауважили, що проблема при транспортуванні правопорушників виникла по причині неадекватного відношення волосних установ і чинів поліції до затриманих осіб, адже вони порушують елементарні норми гуманного відношення до людської гідності. Відповідно, земство повинно виправити цю ситуацію й асигнувати з бюджету по 5 копійок добових на кожного транспортованого арештанта. При цьому, якщо правопорушники зупиняються у дорозі при волосних інститутах, то посадовці вказаних органів повинні забезпечувати їх провіантом⁴³.

26 жовтня 1887 р., на засіданні чергової сесії Борзнянського повітового земського зібрання, більшістю голосів у таємному режимі дільничним мировим суддею Борзнянського повітового судово-мирового округу вчергове було обрано члена земської ліберальної партії північної України Г. Волк-Карачевського⁴⁴.

14 березня 1888 р., на засіданні екстреної сесії Борзнянського повітового земства, була розглянута проблема структурно-територіальної організації функціонування дільниць мирового суду у повіті. До зборів була внесена пропозиція про територіальні зміни дільниць, які обслуговувались мировими судьями, оскільки виникла значна диспропорція у кількості судових позовів і справ між різними географічними локаціями. У своїх виступах по цьому питанню ліберальні земці доводили недоцільність такого кроку. Так, Г. Волк-Карачевський зазначив, що до уваги потрібно брати не кількість юридичної праці, а її якісну сторону та ступінь значущості для пересічного населення. Скажімо, може бути багато роботи по справам, які стосуються проблем заборгованості. Однак пріоритет необхідно віддавати позовам, які пов'язані з питаннями набуття прав на активи майна та власності, адже вони є священними імперативами будь-якого сучасного суспільства. Крім того, необхідно враховувати й фактор географічної зручності розташування судових дільниць, оскільки значні територіальні відстані продукують збільшення фінансових витрат селянства для організації судових процедур і процесів. Н. Волк-Карачевський повністю підтримав задекларовану точку зору, відзначивши, що не варто змінювати організаційну структуру вже усталеної системи мирових судових органів у повіті без детального статистичного дослідження кількості та якості позовів і судових справ⁴⁵.

Висновки. Узагальнюючи викладене, на основі аналізу широкого комплексу історичних джерел, частина з яких вперше запроваджується до наукового обігу, можемо стверджувати про те, що юридична діяльність представників опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя була проявом громадського подвижництва, яке відповідало параметрам соціальної програми земського ліберального руху у 60-80 рр. XIX ст.

⁴³ Журнали Черниговского уездного очередного земского собрания сессии 1885 года и сметы и раскладки на 1886 год. Чернигов: Типография Г.Шапиро, 1886. № 2. С. 22-25.

⁴⁴ Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания 1887 года и экстренной сессии 1888 года, с 14 по 16 марта. Чернигов: Земская типография, 1888. № 7. С. 116.

⁴⁵ Журнали очередного Борзенского уездного земского собрания 1887 года и экстренной сессии 1888 года, с 14 по 16 марта... № 1. С. 123-125.

Джерела переконливо свідчать, що земські ліберали Сіверщини:

1. багаторазово обирались повітовими земськими інституціями дільничними та почесними мировими суддями;

2. систематично та наполегливо піклувались про організацію, розвиток і поступ системи мирових судів у провінції, шляхом регулярного збільшення фінансування інститутів мирового суду; придбання коштом земських бюджетів спеціалізованих приміщень для автономного функціонування органів мирової юстиції, їх належного облаштування; фінансового забезпечення транспортування арештантів; забезпечення рівноправного доступу до правосуддя різних категорій населення провінції; клопотань про зміну імперського законодавства, з метою надання прав державних службовців посадовцям судово-мирових округів, ліквідації поліцейських урядників як репресивного інституту в умовах життєдіяльності провінції, демонтажу станових, наприклад волосних судових установ як рудименту рабовласницької епохи; передачі мировим судовим інстанціям усіх справ, пов'язаних з активами власності та нерухомого майна, недопущення підвищення верховною владою судових мит і фіскальних зборів для селянської верстви;

3. запровадили в усіх мирових судових установах постійно діючих земських службовців – правників – адвокатів, нотаріусів, юридичних консультантів, які були зобов'язані захищати права, свободи та законні інтереси основного контингенту населення – селянського стану.

Потрібно відзначити й участь репрезентантів земської ліберальної партії українського Полісся у різних громадських об'єднаннях, які консолідували у своєму складі кращих правників того часу, наприклад у Київському юридичному товаристві, яке було створене та функціонувало при Імператорському Київському університеті святого Володимира. Проаналізований нами корпус епістолярної спадщини членів земської опозиції північної України яскраво підтверджує факт того, що вони брали активну участь у функціонуванні професійних громадських організацій, мета яких полягала у популяризації правових знань і системному розвитку юридичної науки.

Не можна не сказати й про політичний аспект правничої діяльності ліберальних земців. Опозиційні аристократи краю не боялися захищати законні права своїх радикальних колег по визвольному руху у Російській імперії другої половини XIX ст. – революціонерів-народників, які обиралися мировими суддями та принципово і публічно засуджували внутрішньополітичний курс нового імператора – Олександра III. Наслідком сміливого фрондування стала репресивна політика російського деспотизму проти персонального складу земського ліберального руху на півночі Лівобережної України.

У цілому можемо констатувати, що правнича діяльність представників земського лібералізму регіону стала невід'ємною складовою соціально-політичної доктрини досліджуваної течії у визвольному русі Російської імперії, головна мета якої полягала у побудові на практиці громадянського суспільства та демократичного, правового ладу у державі Романових.

Nazar Kotelnytskyi

Activities of Land Liberals of the Northern Left Bank in the Sphere of Ensuring the Functioning of the Court of the Peace System (1860-1880s)

Abstract. The article examines the activities of Zemstvo liberals of the Northern Left Bank in the field of ensuring the functioning of the system of magistrates' courts in the 1860s-1880s. Based on the analysis of a wide range of historical sources, some of which are being introduced to international scientific circulation for the first time, the author came to the conclusion that the legal activity of representatives of the opposition aristocratic front of the Northern Left Bank was a manifestation of public asceticism, which corresponded to the parameters of the social program of the Zemstvo liberal movement in the 1860-1880s.

The sources convincingly testify that Zemstvo liberals of Sivershchyna were repeatedly elected by the district Zemstvo institutions as precinct and honorary justices of the peace; systematically and persistently took care of the organization, development and progress of the system of magistrates' courts in the province, by regularly increasing the funding of magistrates' court institutions; purchase of specialized premises for the autonomous functioning of justice of the peace bodies and their proper arrangement at the expense of the zemstvo budgets; financial support for the transportation of detainees; ensuring equal access to justice for different categories of the province's population; petitions to change the imperial legislation, with the aim of granting the rights of civil servants to officials of judicial and peace districts, liquidation of police officials as a repressive institution in the conditions of life in the province, dismantling of state, for example, parish courts as a vestige of the slave era; transferring all cases related to property assets and immovable property to the peace courts, preventing the supreme authority from raising court fees and fiscal fees for the peasantry; introduced permanent zemstvo employees – lawyers, notaries, legal consultants in all peace justice institutions, who were obliged to protect the rights, freedoms and legitimate interests of the main contingent of the population – the peasantry.

Representatives of the Zemstvo Liberal Party of Ukrainian Polissia participated in various public associations, which consolidated the best lawyers of that time in their composition, for example, in the Kyiv Legal Society, which was created and operated at the Imperial Kyiv University of St. Volodymyr, the purpose of which was to popularize legal knowledge and systematic development of legal science. The opposition aristocrats of the region were not afraid to defend the legal rights of their radical colleagues in the liberation movement in the Russian Empire of the second half of the 19th century – populist revolutionaries who were elected justices of the peace and fundamentally and publicly condemned the internal political course of the new emperor – Alexander III. The consequence of bold fronting was the repressive policy of Russian despotism against the personal composition of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine. The legal activity of the representatives of regional liberalism became an integral part of the socio-political doctrine of the studied trend in the liberation movement of the Russian Empire, the main goal of which was to build a civil society and a democratic, legal system in the Romanov state.

Keywords: Northern Left Bank, peaceful judicial institutions, Zemstvo liberal party, correspondence